
Україна

ДИПЛОМАТИЧНА

НАУКОВИЙ ШОРІЧНИК

Випуск дев'ятий

Упорядники

*Леонід Губерський, Павло Кривонос,
Борис Гуменюк, Анатолій Денисенко*

Київ • 2008

Павло Гай-Нижник

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Купаса НАН України.

ЗОВНІШНЯ ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ ТА УРЯДУ УНР: КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД (14 грудня 1918 р. – 5 лютого 1919 р.)

14 грудня 1918 р. під тиском Січових стрільців і повстанських загонів, які обложили Київ, гетьман Павло Скоропадський змушений був відмовитися від влади¹. Того ж дня гетьманський Кабінет міністрів С. Гербеля склав свої повноваження і передав усю повноту влади Директорії, яка стояла на чолі протигетьманського повстання². Таким чином Українська Держава у формі Гетьманату³ припинила своє існування і в країні було відновлено Українську Народну Республіку.

Опанувавши столицю, члени Директорії (Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра (головний отаман), Федір Швець, Андрій Макаренко і Опанас Андрієвський)⁴ прагнули знов повернути Україну на соціалістичний шлях розвитку. Новий уряд УНР очолив соціал-демократ Володимир Чеховський. 19 грудня 1918 р. тимчасово виконуючим обов'язки народного міністра фінансів було призначено його однопартійця Василя Мазуренка. Склад уряду В. Чеховського, а отже й

В. Мазуренка на посаді виконуючого обов'язки міністра фінансів, було затверджено Директорією 24 грудня 1918 року⁵. Затвердити ж міністром фінансів намічалось останнього міністра фінансів Центральної Ради Петра Климовича, але він на той час мешкав десь на півдні України і до Києва не прибув. З огляду на це, за пропозицією міністра народного господарства С. Остапенка, на посаду міністра фінансів 3 січня 1919 р. було запрошено іншого соціал-демократа — Бориса Мартоса⁶.

Вже наступного дня по опануванню Києвом (15 грудня 1918 р.) Радою міністрів УНР було ухвалено Закон «Про державну і міську оплату українських культурно-просвітніх вистав». Згідно з ним усі видовищні заходи культурно-просвітнього характеру поділялися на три групи, приналежність до яких, відповідно, впливала й на рівень їх податкового обкладання.

Так, від оподаткування звільнялися: «а) всякого роду українські вистави [...], б) сільські народні вистави, в) робітничі вистави, г) кінотеатральні вистави, в яких завжди демонструються фільми з українськими написами й театральні вистави — Українські концерти (ті, в котрих текст до виконання, афіші, програми на Українській мові), видовища, гулянки, улаштовані коштом і засобами Державних і громадських культурно-освітніх, мистецьких, чи наукових закладів, а не приватних підприємців»⁷.

5% театрального збору встановлювалося для видовищ, які, як зазначалося, «мають культурно-освітнє й художнє значіння, а саме: а) оперні вистави, б) драматичні вистави по тих театрах, що становлять у вечір одну тільки виставу, в) симфонічні концерти і г) балетні вистави».

20% податку мало сплачуватися з вистав, «що не мають культурно-освітнього значіння, а саме: а) всякі вистави, видовища й розваги, улаштовані по ресторанах, кафешантанах, кабаре і по всяких інших закладах ресторанного характеру, б) кінотеатральні вистави, в) мініатюри, г) фарси, д) опереточні (опереткові) вистави, е) літні садові гулянки з виставами характеру варієте»⁸.

Втім, невдовзі цей закон було скасовано через необхідність доопрацювання.

Практично одразу після формування Ради Міністрів при Міністерстві фінансів розпочалося створення спеціальної комісії (перше засідання відбулося 30 грудня 1918 р.), яка мала роз-

глянути справу унезалеження національної валюти і запропонувати урядові план грошової реформи. Її основною метою було усунення з українського грошового ринку надзвичайно великої маси російських рублів, що, на думку українських фахівців з Міністерства фінансів, стала «фінансовою гангrenoю України»⁹. Згодом, 12 липня 1919 р., Б. Мартос¹⁰ в одному з інтерв'ю вкаже на причини, що спонукали Міністерство фінансів розпочати грошову реформу в Україні. «В області валютного питання, — зазначив він, — сама залізна необхідність продиктувала українському урядові ряд заходів по відокремленню української валюти від валюти російської.

Крім вимог політичного змісту, маючи тут на увазі ідентичність вимог політичної і валютної незалежності 40-мільйонного народу, Міністерство Фінансів рахувалося і з міркуваннями фінансового характеру.

Ці міркування примусили навіть гетьманський уряд почати підготовчу роботу по утворенню української незалежної валюти. Натуральним пресом, що вижив у гетьманських керівників фінансами рішучість розпочати роботи по проведенню в життя валютної реформи, було: упадок покупної сили російських паперових грошей та роцоти з німецькими та австрійськими окупантами, які роцоти вимагали певного курсу обертаючихся на Україні грошових знаків.

Цілком зрозуміло, що український народ не міг і не може нести відповідальність за колосальну російську емісію, що вже давно вийшла за межі нормального грошового обороту»¹¹.

1 січня 1919 р. В. Мазуренко, як голова, представив Раді Міністрів склад новоствореної комісії при «Комітеті фінансів в справі упорядкування грошового обертання і заведення самостійної валюти», до якого увійшли крім нього також: М. Туган-Барановський (від Академії наук), Х. Барановський і О. Хотовицький (від Українбанку), О. Степаненко (від Союзбанку), Г. Лерхе (від Кредитової канцелярії Міністерства фінансів), В. Тимошенко (від Комітету фінансів), В. Ігнатович (як директор Державного банку)¹², пізніше до складу Комісії увійшов також міністр народного господарства проф. С. Остапенко, заступник міністра фінансів Г. Курило та новий міністр фінансів Б. Мартос¹³.

Від 30 грудня 1918 р. до 5 січня 1919 р. комісія провела чотири засідання. На першому її засіданні головував виконуючий

обов'язки міністра фінансів В. Мазуренко, а починаючи з другого — міністр фінансів Б. Мартос. На момент вступу Директорії у Київ на терені України оберталися повноправні грошові знаки (окрім грошових сурогатів, німецької та австрійської валют і місцевих бон) українські гроші загальною сумою близько 2 млрд 775 млн крб, а також російські грошові знаки на суму не меншу від 10 млрд рублів¹⁴. Комісія повинна була розглянути два питання: про заходи з виправлення існуючого в Україні грошового обігу і про запровадження в Україні власної грошової системи.

На першому ж засіданні виявилися окремі суперечки між його учасниками. Одні з них виступали за необхідність обміну російських грошей, що оберталися в Україні, інші — за встановлення прийому рублів до обміну за заниженим курсом. Що ж до питання про необхідність запровадження самостійної української валюти взагалі і потреби в урегулюванні існуючого грошового обігу, то проти цього принципових заперечень не було. Особливо чітко таку позицію висловлював проф. М. Туган-Барановський, який доводив нагальність у заходах про примусове усунення платіжної сили рубля на терені України і проголошення повної самостійності української валюти.

На другому засіданні було досягнуто своєрідного компромісу між цими міркуваннями. По його завершенні Міністерство фінансів внесло на розгляд Ради Міністрів проект закону, згідно з яким українською грошовою одиницею мав бути карбованець (що відповідало й закону Центральної Ради від 19 грудня 1917 р.), яким повинні здійснюватися всі обрахунки платежів і контрактів, а також, що розрахунки за минулими обладками, які обраховувалися у рублях, здійснюються у карбованцях за курсом один рубль дорівнює одному карбованцеві. Крім того, передбачалося, що російські грошові знаки мають обіг в УНР тимчасово до їхнього вилучення, а їхній курс встановлюється для кожного знаку (відповідно номіналу і категорії) окремо. Крім останнього пункту цей закон був фактично аналогічним проекту подібного закону гетьманського уряду.

З січня 1919 р. Рада Міністрів відхилила вироблений комісією Законопроект «Про державну українську грошову одиницю» і доручила Б. Мартосу переробити його з метою «найможливішого ускоріння грошової реформи»¹⁵. На третьому засіданні (4 січня 1919 р.) міністр фінансів Б. Мартос оголосив присутнім, що уряд не схвалив законопроект через наступні зауваження:

- Рада Міністрів вважає непотрібним встановлювати нову головну грошову одиницю — карбованець (що планувалося за Гетьманату) через те, що законом Центральної Ради від 18 березня 1918 р. нею було визначено гривню;

- проект передбачає тимчасове умовне обертання російських грошових знаків, натомість найближчою метою слід визначити рішучу боротьбу з рублем, причому перш за все мають бути вилучені з обігу «керенки» номіналом у 20 та 40 руб.;

- взагалі ж російські грошові знаки повинні бути вилучені у найкоротший термін (по можливості місячний)¹⁶.

Під час обговорення цих зауважень та взагалі способів проведення реформи серед членів комісії сформувалися три групи, кожна з яких обстоювала власну позицію. Меншість, очолювана власне міністром фінансів, прагла негайного проведення реформи та надання надзвичайних повноважень міністрові фінансів, які мали бути зазначені у відповідному з цього приводу законі. У доповідній записці Раді Міністрів Б. Мартос наголошував з цього приводу, що він, «поділяючи думку меншості наради вважає, що не треба більше відкладувати грошову реформу на Україні, котра і так зоставалась без руху кілька місяців. Разом з тим міністр фінансів гадав би можливим зазначити в самому законі правомочия міністра фінансів по вилученню з обертання російських грошових знаків, тим самим уникалась би потреба видавання по цьому питанню окремого закону»¹⁷. Інша група, до якої належав зокрема Х. Барановський, виступала за необхідність негайного початку реформи, проте висловлювала окремі застереження щодо термінів та способів її здійснення, а саме щодо встановлення двох термінів впровадження закону в дію: «одного — для нижших купюр, другого — для вищих»¹⁸.

Більшість членів комісії, зокрема проф. М. Туган-Барановський¹⁹, такою категоричністю і поспіхом були незадоволені. Вони вважали за доцільне втілювати в життя рефор-

му поступово, а вилучення з обігу російських грошових знаків здійснювати поетапно. Втім, думка більшості надто збігалася з планом подібної реформи, розпочатої гетьманським міністром фінансів А. Ржепецьким, а тому, очевидно, попри всі фінансово-економічні підстави, апріорі була неприйнятною для уряду Директорії. Провідні діячі більшості — М. Туган-Барановський, В. Ігнатович, В. Тимошенко та інші — намагалися застерегти Раду Міністрів від поспішних кроків. У доповідній записці урядові УНР вони, між іншим, наголошували, що проведення реформи за планом Б. Мартоса «при сучасних внутрішніх і міжнародних політичних умовах може або повести до економічної катастрофи, або, навпаки, не викличе ніяких бажаних наслідків і останеться тільки на папері»²⁰. Твердження авторів записки мали під собою певні підстави. В українській скарбниці не було достатнього накопичення національної валюти для обміну на рублі (в розпорядженні уряду було лише 1 млрд 500 млн крб²¹), а залишення населення з великими і недійсними сумами рублів було б небезпечно як з економічної, так і з політичної точок зору. Сподівання ж на доставку грошової маси з Берліна, після революції в Німеччині та падіння Гетьманату, не мали певності.

Попри це, на наступному засіданні комісії (5 січня 1919 р.) Б. Мартосом було представлено виготовлений у спішному порядку новий Законопроект «Про українську грошову одиницю і про усунення обігу в Україні російських грошових знаків». Коли ж під час цього останнього засідання комісії серед її членів з'явилися сумніви щодо практичної реалізації закону, зокрема й через складнощі донесення його до широких народних мас, Б. Мартос заявив, що в усі міста України будуть надіслані спеціальні гонці, які розвезуть власне сам закон, а також низку обіжників та інструкцій, що його роз'яснюють²². Після незначних правок проект було передано на розгляд Ради Народних Міністрів, яка після дискусії його ухвалила²³. 6 січня 1919 р. цей закон було затверджено Директорією. В ньому, зокрема, «у розвиток, доповнення та зміну відповідних законів» постановлювалося:

«1. З 26 січня 1919 року російські грошові знаки, як кредитові білети, так і знаки Російської Державної Скарбниці, так звані «керенки», перестають бути законними платіжними знаками на Україні, і прийом їх перестає бути обов'язковим.

2. Державна українська грошова одиниця є гривня, яка містить 8,712 долі щирого золота. Гривня поділяється на сто шагів, дві гривні складають карбованець.

3. Всі розрахунки зборів, поступлень, видач та зазначених всяких сум у грошових рахунках, актах та всіх взагалі умовах, а також і всі платежі провадяться в гривнях та шагах.

4. Використання по умовах та зобов'язаннях, що виникли в приватно-правових стосунках до 26 січня цього року і визначені в рублях, вчиняється в гривнях, по роцоту: 1 рубль — рівний 2 гривням.

5. З 16 січня 1919 року всіми державними установами припиняється прийом російських кредитових білетів в 1000 та 500 рублів, а з 21 січня 250 рублів в платежі та внески, а також на біжучі рахунки»²⁴.

Що ж до решти російських грошових знаків, то міністрові фінансів надавалося право самому визначати курс, за яким вони мали прийматися після 26 січня 1919 р. урядовими установами, а також терміни та інші умови цього прийому за окремими категоріями знаків. Закон вводився в життя по телеграфу²⁵.

Сам Б. Мартос у своїй книзі «Гроші Української держави» подає текст виробленого ним закону в дещо відмінній від знайдених нами в архіві (Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України) формі. У наведеній ним редакції закон містив такі постанови: «1. єдиним законним платничим засобом на території УНРеспубліки признається гривня (або карбованець); 2. всі гроші чужих держав позбавляються права бути законним платничим засобом, напр., російські, німецькі, австро-угорські й румунські; 3. російські царські й думські гроші по 500 і 1000 рублів уневажнюються (репудіяція), і українська державна скарбниця, державний банк та інші державні установи перестають їх приймати; 4. російські гроші від 1 до 100 рублів підлягають виміні на українську валюту в коротких реченнях: від 15-го до 31-го січня 1919 року по курсі: 1 рубль = 1 карбованець, а від 31-го січня до 15-го лютого 1919 року — по зниженому курсі: 1 рубль = 75 копійок; після 15-го лютого 1919 р. ніякі російські гроші не приймаються державними установами, а для приватних розрахунків вони — необов'язкові; 5. після 15-го лютого 1919 р. всі повітові державні скарбниці пересилають зібрану ними чужу валюту негайно до губерніяльних відділів державного банку, а ті відділи до Київської контори державного банку; 6. закон перевести по телеграфу»²⁶. Текст, як ми вже зазначали, дещо відрізняється від архівних

оригіналів, що дає нам підстави вважати поданий Б. Мартосом варіант або за його проект, або, що більш імовірно, за інтерпретацію цього ж закону, викладену в одній з численних до нього інструкцій, пояснень та оголошень, які збереглися в розпорядженні автора на вигнанні. Так чи інакше, але поданий колишнім міністром фінансів УНР текст ще більш конкретизує зміст і дух Закону «Про українську грошову одиницю і про усунення обігу в Україні російських грошових знаків».

Паралельно закону від 6 січня 1919 р. з'явилися вже згадувані нами інструкції, пояснення та оголошення, які, як і обіцяв Б. Мартос, по суті роз'яснювали та доповнювали вищевказаний законодавчий акт і відображали загальні риси грошової реформи в УНР²⁷. Подамо, для прикладу, одне з таких оголошень, в якому зокрема зазначалося:

«Останніми часами на Україну наїхало дуже багато людей з Московщини, які навезли з собою величезну силу Російських грошей і витрачають їх не рахуючись з цінами. Через це у нас на Україні все більше та більше росте дорожнеча.

Тому законом 6-го січня ц. р. прийом російських грошових знаків визнано не обов'язковим, як для приватних осіб, так і для установ Української Народньої Республіки.

З огляду на це Міністр Фінансів оголошує, що:

1) З 16 січня 1919 року всіми Державними установами припиняється прийом російських кредитових білетів в 1.000 та 500 рублів.

2) З 21 січня припиняється прийом російських кредитових білетів в 250 рублів.

Тому з 16 січня ни для кого не обов'язково приймати в уплату російські кредитові білети в 1.000 та 500 рублів, а з 21 січня ни для кого не обов'язково приймати кредитові білети в 250 рублів.

3) З 26 січня по 29 російські кредитові білети в 100, 50, 25, 10, 5, 3, 1 рублів (Царські) і знаки Державної Скарбниці в 40 та 20 рублів (керенки) приймаються Державними Касами та Касами залізниць, скарбових та приватних, по понижений ціні 180 шагів за рубль, а з 29 січня по 150 шагів за рубль до зміни.

4) З 21 січня припиняється прийом всіх купонів вартостью в 10 карбованців і вище, що приймались до цього часу замість грошових знаків. До 21 січня 1919 р. всі установи Державного Банку та Скарбниці будуть провадити оплату цих купонів.

5) 5% обов'язання Російської Державної Скарбниці заштамповані згідно закону від 4 листопаду 1918 року Українським штампом залишаються в обороті як грошові знаки по номінальній вартості нарівні з українськими грошовими знаками і обов'язкові до прийому як приватними особами, так і Державними установами во всі платіжи і внески.

6) Всі російські розмінні марки в 1, 2, 3, 5, 10, 15 та 20 коп., а також і бони в 1, 2, 3, 5 і 50 коп. до зміни залишаються в обороті, як платіжні знаки нарівні з українськими грошовими знаками по роцоту 2 шаги — 1 копійка.

7) Державна Українська одиниця є гривня, яка містить 8,712 долі щирого золота. Гривня поділяється на 100 шагів; дві гривні складають карбованець.

8) Всі збори, податки, а також і всі інші платіжи мусять рахуватись і провадитись тепер в гривнях та шагах.

9) Всі платіжи між приватними особами по умовам складеним до 26-го січня цього року і визначені в рублях вчиняється в гривнях, по роцоту 1 рубль — рівний 2 гривням.

Таким чином, після 26 січня 1919 року на Україні обов'язкові платіжні законні знаки є тільки Українські кредитові білети в гривнях та українські знаки Державної Скарбниці в карбованцях (виключивши старі знаки в 100 карбованців, що вилучені із обороту), а також російські 5% обов'язання Державної Скарбниці заштамповані українським штампом і купони вартостью менш 10 карбованців від російських 4% серій Державної Скарбниці і від облігацій: 5% внутрішніх позичок I та II випусків 1905 року, III випуску 1908 року, 5% позичок 1914 року і 1915; других внутрішніх 5% позичок 1915 і 1916 р.р. та позички Волі 1917 року, і російські розмінні марки та бони.

Всі інші російські грошові знаки ни для кого не обов'язкові для прийому і ніхто на Україні не може бути примушений приймати їх в платіжи.

Зараз в обороті маються українські кредитові білети: в 2.000 гривень, 1.000 гривень, 500 грив., 100 грив., 10 грив., 2 гривні і знаки Української Державної Скарбниці в 1.000 карбованців, 50 карб. і 25 карбованців.

В близькому часі будуть випущені нові українські знаки Державної Скарбниці в 100, 10 і 5 карбованців»²⁸.

Спеціальним оголошенням Міністерства фінансів УНР, що було опубліковано за підписом Б. Мартоса, починаючи з 10 січ-

ня 1919 р. з грошового обігу вилучалися 4% білети російського Государственного казначейства, а 25 січня 1919 р. було встановлено курс обміну для російських кредитових білетів вартістю в 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 рублів та скарбових знаків вартістю в 20 та 40 руб.: до 26 січня 1919 р. — 180 шагів за 1 рубль; з 29 січня 1919 р. — 150 шагів за 1 рубль. Разом з тим позначені українським штампом 5% зобов'язання Російської держскарбниці (відповідно до гетьманського закону від 4 листопада 1918 р.) тимчасово залишалися діючими платничими засобами²⁹. Водночас окремим наказом Міністерства фінансів заборонялося використовувати як грошові знаки купони від російських облігацій вартістю від 10 і вище рублів і, відповідно, скасовувалася чинність обіжників Міністерства фінансів від 4 грудня 1917 р., 11 січня 1918 р. та 3 травня 1918 р., що визначали їхнє місце та правила використання цих купонів у грошовому обігу України³⁰.

Сам Б. Мартос згодом роз'яснював, чому цей закон просто уневажнював банкноти по 500 і 1000 рублів і не допускав виміну їх на українські так: «Ці банкноти були на руках у заможнішої частини населення, тому евентуальні втрати могли понести лише заможні люди, і це було справедливо, бо через революцію більшість з них податків не платила»³¹. Оригінальне пояснення з огляду на те, що заможна частина податків не платила. Але ж їх ніхто і не збирав, бо Центральна Рада не мала в наявності апарату їхнього стягнення. Таким чином, як можна зрозуміти з наведених слів автора закону, мета в нього була суто політична, а не фінансово-економічна.

На практичне здійснення реформи та на заходи, пов'язані зі зміцненням національної грошової одиниці постановою Ради Народних Міністрів від 16 січня 1919 р. було асигновано 50 млн карбованців³². Проте надії, які покладалися на виконання цього закону, справдилися лише частково. Перебіг реформи відбувався, за спогадами міністра фінансів, за такою процедурою: «Якщо при виміні не вистачало достатньої кількості українських грошей, державні скарбниці приймали чужі гроші, записуючи їх на рахунок депозитора, і рівночасно надсилали телеграми до Київської контори державного банку про висилку туди українських грошей. Велика частина російських грошей, особливо «романовських», залишилися на руках у населення. Всупереч прогнозів проф. Яснопольського, вартість українських грошей

не тільки не впала, а навпаки зміцнилася. На якийсь час настала стабілізація цін, бо населення прийняло їх з довір'ям»³³.

Втім, вже з перших днів реформа почала прогальмовувати. Невдовзі попит на національні грошові знаки знову знизився. Причиною тому був наступ більшовицьких військ на Україну і чутки, що радянська влада має намір анулювати українські гроші. Разом з тим, у провінції були складнощі з обміном російських грошей на українські через відсутність в місцевих касах національної валюти. Крім того, в країні швидко змінювалась політична кон'юнктура: так, в Лівобережній Україні, де швидко просувалися більшовики, реформа насправді залишалася лише «на папері», в деякі місцевості відомості про закон приходили тоді, коли терміну на його виконання практично не залишалося, тощо. На цьому ґрунті в країні різко зросла спекуляція, яка й так набула чи не всюдисущого характеру. Так, наприклад, за даними Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР, в січні 1919 р. на чорному ринку Києва масово скуповувалося золото, а за золотий рубль платилося 15 карбованців³⁴.

Отже, хоча й юридично грошову реформу було запроваджено, вона так ніколи не була втілена в життя. Її постійно корегували під військово-політичні обставини та здійснювали лише частково і лише на тимчасовій території й, відповідно, з тимчасовими термінами та з хиткою доцільністю і не завжди плідними наслідками.

Так, наприклад, вже 24 січня 1919 р. уряд змушений був видати новий закон, за яким громадянам, що офіційно дізналися про закон від 6 січня із запізненням (а отже й не мали змоги здати російські грошові знаки у встановлені терміни), дозволялося через повітових комісарів надіслати до Міністерства фінансів прохання про пізніший обмін рублів³⁵. Наступного дня було опубліковано заборону на обмін рублів на карбованці і гривні, а також обмінні курси російських грошових знаків лише для прийому до платежів державними ощадними касами. Згідно з ними: з 26 січня по 29 січня 1919 р. російські кредитові білети вартістю в 1, 3, 5, 10, 25, 50 та 100 руб., т. зв. «керенки» (20 та 40 руб.), 4% білети номіналом у 25 та 50 руб. мали прийматися до сплати за курсом 180 шагів за 1 рубль, а з 29 січня 1919 р. — вже по 150 шагів за 1 рубль, а розмінні марки й бони в 1, 2, 3, 5 та 50 копійок допускалися до обігу за курсом у 2 шаги за 1 копійку³⁶.

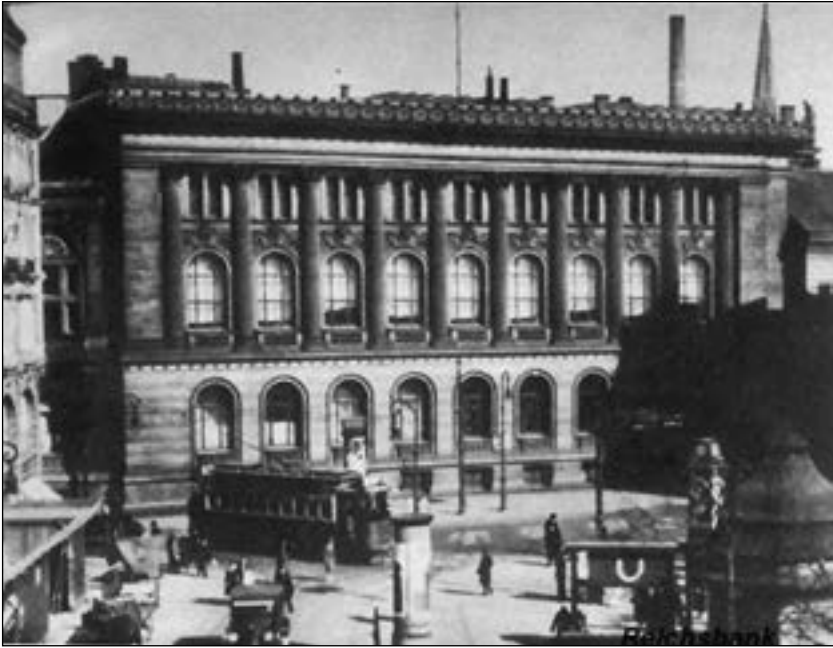
30 січня 1919 р. умови реформи знов піддалися змінам. Уряд знову змушений був підкоритися здоровому глузду, обставинам та фінансово-економічним тенденціям грошового ринку. Цього разу виконуючий обов'язки міністра фінансів телеграфом розіслав підписане ним розпорядження про продовження терміну прийому російських грошових знаків. При цьому, якщо «кєренки» таки мали бути вилучені з обігу, але вже з 20 лютого 1919 р., то «царські» гроші залишалися в обігу за курсом у 150 шагів за 1 рубль³⁷. Забігаючи дещо вперед зазначимо, що влітку (22 серпня) 1919 р. буде заборонено вживання грошових знаків, випущених більшовицькою владою³⁸, а з 23 серпня (згідно з новим розпорядженням міністра фінансів Б. Мартоса та директора Кредитової канцелярії Міністерства фінансів В. Сапицького) рублі номіналами у 100 та нижче, російські розмінні марки та бони, емітовані царським урядом, були оголошені легальними грошовими одиницями на теренах УНР і могли вільно перебувати в обігу, щоправда, за заниженим курсом³⁹. Буде випущено ще низку подібних розпоряджень та оголошень ситуативного характеру, проте надати грошовому ринкові та фінансовій системі України стабільності чи, хоча б, передбачуваності вони вже не були в змозі, як і поліпшити грошову спроможність уряду УНР.

Все це ще раз свідчить про тактично помилкові кроки Міністерства фінансів у напрямках та втіленні задуманої реформи, відсутність чіткого плану її проведення та неврахування її авторами та натхненниками фактора ризиків військово-політичної перспективи. Крім того, всі перелічені та інші прорахунки, неспроможність владних органів забезпечити виконання визначених законом умов грошової реформи і вимушені в зв'язку з цим зміни умов функціонування грошової системи України відповідно до тимчасових обставин, підривали не лише стабільність вітчизняного фінансового ринку і національної грошової одиниці, а й авторитет власне української влади — уряду та Директорії УНР.

Між тим, наявні в розпорядженні уряду кошти нестримно «з'їдала» інфляція, приборкати яку не вдавалося через відсутність сталих джерел поповнення державної скарбниці. Грошові емісії не встигали покривати дефіцит бюджету, а цукрова монополія давала недостатньо для цього прибутків через руйнацію відповідного виробництва та зростаючу анархію на місцях.

Надії ж на швидке отримання українських грошових знаків, що друкувалися в Німеччині на замовлення гетьманського уряду, або якісного паперу для їхнього виготовлення в Києві не справдилися через революцію в Німеччині. Німецька друкарня (Reichsdrukerei), що згідно з замовленням уряду гетьмана П. Скоропадського мала виробити папір для друку українських грошей, відмовилася передавати його в розпорядження уряду УНР і почала друкувати на ньому німецькі грошові знаки. Це поставило київську Експедицію заготовок державних паперів у надзвичайно складне становище, позаяк перехід на вітчизняний папір вимагав не лише часу на його закупівлю, а й заміну всіх раніше підготовлених зразків, що, своєю чергою, вимагало кількох місяців. Проте доставити вже виготовлені в Німеччині українські гроші у Київ теж було надзвичайно складно. Відправлений міністром фінансів Б. Мартосом в Німеччину фінансовий агент Г. Супрун зумів відправити вагон готових грошей та різних друкарських матеріалів, проте через захоплення поляками Холмщини його довелося повернути назад до Берліна⁴⁰. Як повідомляв ще на початку січня 1919 р. представник Міністерства фінансів УНР в Берліні В. Аристархов, проблеми були не лише у транспортуванні грошової маси, а й з її тимчасовим зберіганням на території Німеччини. Водночас він отримав вказівку домогтися від німецьких виробників українських грошових знаків змінити раніше передбачений на них напис держави-емітента «Українська Держава» на назву «Українська Народня Республіка»⁴¹, що не лише створювало додаткові складнощі технічного та мистецького характеру, а й на невизначений час відстрочувало виготовлення грошей та передавання їх в розпорядження українського уряду. При цьому варто зауважити, що знаки Державної скарбниці вартістю 25 крб так і залишилися із попереднім написом — «Українська Держава».

Ще одним джерелом здобуття грошової маси для республіканського уряду мали стати валютні накопичення гетьманського уряду. За даними Кредитової канцелярії Міністерства фінансів, на час владарювання Директорії у Києві поваленій нею Українській Державі в німецьких банках належало вільними сумами 180 млн марок серіями та 161 млн 700 тис. марок готівкою, з яких: 50 млн марок зберігалися в Dresdener Bank, 50 млн марок — в Deutsche Bank та 61 млн 700 тис. марок в Reichsbank⁴². Валюта та закордонні авуари, які гетьманським урядом викорис-

товувалися надзвичайно ощадливо, владою Директорії витрачалися вкрай легковажно. Німці, що під час збройного виступу Січових стрільців на чолі з Директорією зайняли нейтральну позицію і фактично за сепаратною домовленістю дозволили їй оволодіти Києвом, зажадали певних пільг не лише щодо вільного від'їзду на Батьківщину, а й щодо певних фінансових справ. Так, наприклад, у січні 1919 р. на вимогу німецької комендатури німецьким воякам було дозволено здати українські гроші за курсом 85 коп. марка з обміном їх чеками на Берлін. Сама ж комендатура за тим же курсом поміняла 25 млн карбованців. Як цілком доречно зазначав Л. Неманов, такий обмін зменшував запаси німецької валюти, що була на рахунках української держави в імперському банку (Reichsbank), але Директорія не могла відмовити німцям у цій люб'язності⁴³. Уряд же УНР робив усе, аби мати можливість розпоряджатися іноземними авуарами Гетьманату за договором від 10 вересня 1918 року.

Отримавши можливість розпоряджатися цими сумами, Директорія одразу ж вдалася до їхнього використання. Так,

із суми готівки в Reichs Bank фінансовому агентові в Берліні Г. Супруну вже за влади Директорії було відкрито кредит у 100 млн марок. Згодом безконтрольність грошових операцій, їхнє привласнення та розтрати цією особою стануть ганебною ознакою безгосподарності й зловживань республіканського уряду та його численних місій за кордоном. Із загальної суми заощаджень гетьманського уряду у німецьких та австро-угорських банках владою Директорії було знято готівкою 700 мільйонів та 150 мільйонів серіями (облігаціями). З них на власний рахунок у Dresdener Bank в Берліні було перераховано 100 млн крон, на рахунок у Wiener Bankverein у Відні — 100 млн крон та у Станіславів з Відня — 50 млн та в інші місця 180 млн крон. Загалом було використано 530 млн крон готівкою та залишилося вільними 20 млн готівкових крон і на 150 млн серій. Крім того, як свідчить відповідна довідка Кредитової канцелярії, контрвалютою у 180 млн крон — 90 млн крб було перераховано на поточний рахунок Державного банку УНР. На що було витрачено 200 млн крон, переведені до Берліна у Dresdener Bank та до Відня у Wiener Bankverein, довідка не повідомляє, проте зауважує, що обрахунки було зроблено поспіхом, а тому в них, можливо, допущені й певні помилки⁴⁴. Поспіх у фінансових справах, так ще й державного характеру і в таких обсягах, як відомо, може спричинитися вкрай терміною потребою у грошах в умовах непланованого і незадовільного ведення загального фінансового господарства, постійними супутниками чого завжди були зловживання та спекуляція.

Утім, практично необмежено витрачалися самою Директорією та її уповноваженими й внутрішні запаси іноземної валюти, заощаджені гетьманським урядом. Так, наприклад, 6 січня 1919 р. Державний банк повідомив Кредитову канцелярію Міністерства фінансів УНР, що чиновник з особливих доручень при Директорії О. Лотоцький змусив Держбанк продати йому 1 млн 913 тис. 365 німецьких марок за заниженим курсом у 75 коп. за марку, позаяк офіційно банк мав право їх обмінювати по 85 коп. Як наслідок Державний банк отримав збиток на 98 тис. 875 крб 93 коп. і запитував Кредитову канцелярію, куди занести ці втрати. В результаті подібних дій наприкінці січня 1919 р. у Державному банку залишалася лише мізерна частина від того, що було накопичено за часи гетьманської влади, а саме (станом на 15 січня 1919 р.): 302 тис. 733 німецьких мар-

ки, 53 млн 568 тис. 261 австрійська крона та 644 тис. 434 румунських лей⁴⁵. Всі ці залишки було вивезено під час евакуації з Києва Державного банку і досить швидко витрачено.

Використавши німецькі марки та австрійські крони, Директорія спробувала придбати валюту французьку та англійську. Л. Неманову під час захоплення Києва денікінцями 1919 р. вдалося віднайти у справах Кредитової канцелярії УНР документ, який свідчив про укладення Директорією позики (чи принаймні спробу здійснити такий контракт) через варшавського банкіра А. Клейнмана. На початку січня 1919 р. міністр фінансів УНР Б. Мартос і директор Кредитової канцелярії Міністерства фінансів Г. Лерхе уклали з цим банкіром угоду про надання українському урядові 500 тис. фунтів стерлінгів у Лондоні в City Midland Bank та 15 млн франків в Парижі у Banque de Paris et des Pays Bas або в Comptoir National d'Escompte за ціною 40 марок за фунт стерлінгів та 138 марок за 100 франків. Таким чином Директорія мала придбати західноєвропейську валюту за завищеною ціною, а саме (обраховуючи за тогочасним курсом марки у 85 коп.): фунти обійшлися б урядові УНР по 34 крб за фунт (замість номінальних 9 крб 60 коп.), а франки — по 1 крб 17 коп. (замість номінальних 37,5 коп.). Ці гроші мали бути переведені на рахунки Міністерства фінансів УНР в Парижі та Лондоні. 21 січня 1919 р. фінансовому агентові в Берліні Г. Супруну на виконання цієї угоди було відкрито кредит у Берлінському відділенні Dresdener Bank на суму 50 млн марок для виплати вже згадуваному варшавському банкірові Артурові Клейнману. Акредитив, стверджує Л. Неманов, був підписаний міністром фінансів УНР Б. Мартосом та директором Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР Г. Лерхе, і суму в 50 млн марок було переведено з Імперського банку (Reichs Bank) на рахунок Дрезденського банку (Dresdener Bank)⁴⁶. Утім, чи отримав уряд УНР фунти стерлінгів та франки у своє розпорядження невідомо, а один з авторів цієї операції колишній міністр фінансів УНР Б. Мартос у своїх спогадах взагалі не згадує про цей намір чи доконану акцію.

Фактично ж, окрім вказаної вище так званої грошової реформи, витрат валютних накопичень Гетьманату та намагань отримати кошти з гетьманських авуарів (за економічним договором Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною від 10 вересня 1918 р.) у марках і кронах, урядом Директорії не

було вироблено інших заходів ані в галузі податковій, ані в бюджетній, ані з упорядкування грошового обігу. Ним продовжувався нестримний випуск паперових грошей, що, звичайно ж, не йшло на користь стабільності національної грошової одиниці. Так, ще 4 січня 1919 р., аби збільшити наявність грошової маси в розпорядженні уряду для проведення реформи, Директорія затвердила ухвалу Радою Міністрів Постанову «Про надання права Міністру фінансів здійснити грошовий випуск на суму 3 млрд 500 млн карбованців»⁴⁷. Нею, зокрема, міністрові фінансів надавалося право додаткового випуску кредитових білетів (банкнотів) і знаків Державної скарбниці «зверх розрішених законом бувшого гетьманського уряду» 2 млрд 500 млн крб ще на 1 млрд карбованців⁴⁸.

Взагалі ж у період з 14 грудня 1918 р. до 5 лютого 1919 р. (період у півтора місяця між вступом Директорії в Київ і її евакуацією зі столиці перед натиском більшовиків) урядом Директорії УНР було випущено до обігу:

кредитових білетів на суму 670 млн 274 тис. крб;
знаків Державної скарбниці — 348 млн 200 тис. крб;
розмінних марок — на 425 тис. крб.

Всього ж на суму 1 млрд 018 млн 899 тис.⁴⁹ крб⁵⁰.

Власне, вся подальша політика уряду УНР у фінансовій області зводилася до емісійних заходів і кредитування державних установ, які пересувалися разом з Директорією з однієї місцевості країни в іншу залежно від військово-політичної ситуації і корекції лінії фронту.

Ще до залишення Директорією Києва урядом було ухвалено кілька законів фінансового спрямування. Так, згідно із законом від 16 січня 1919 р. земські і міські самоврядування могли користуватися позичкою від держави на підтримання своїх поточних коштів, для чого їм необхідно було щорічно, до виплати позичок, надсилати до Кредитової канцелярії Міністерства фінансів свої звіти, кошториси і відомості про те, як використана одержана позика⁵¹. Позика надавалася під відсотки. Так, наприклад, Бердичівська міська управа отримала позику у 500 тис. грн терміном на один рік із 6% річних і першу частину відсотків мала сплатити «вперед в сумі п'ятнадцять тисяч гривень»⁵².

17 січня 1919 р. було видано Декрет про здачу населенням золота й срібла до Державного банку, а також постановлено конфіскувати в розпорядження Міністерства фінансів усі

пам'ятники з фігурами російських царів, щоб набути металу на карбування українських монет⁵³. Проектувалося випустити золоті монети з бюстом Тараса Шевченка та срібні із зображенням будинку Центральної Ради. Щодо Декрету про здачу населенням золотих і срібних монет, то спершу було оголошено про прийом цих речей з оплатою по оцінці на вагу, але, разом з тим, було попереджено про можливість у майбутньому безоплатної конфіскації⁵⁴. Як наслідок почалася правова вакханалія, коли з магазинів Києва конфісковувалися золоті та срібні речі «з метою створити золотий фонд для української валюти», як зазначалося в офіційному повідомленні⁵⁵.

Важко збагнути, чи справді керівники фінансового відомства новопосталої УНР вважали, що такий легалізований державою грабунок магазинів та заможних мешканців столиці дав би можливість урядові створити якийсь суттєвий золотий фонд, який дозволив би забезпечити вартісне покриття кредитових білетів. Про специфічні засоби його здобуття, доцільність та моральний і правовий аспекти акції годі й говорити. Наївність і безглуздість такого кроку пізніше визнав і сам її ініціатор Б. Мартос, але поспішив виправдати її політичною доцільністю Декрету, зазначаючи: «Правда, великого практичного висліді він не дав, але мав значення політичне. Річ у тому, що за часів гетьмана на Україну наїхало з Московщини багато заможних людей. Вони, особливо жінки, ходили по місті, прикрашені коштовними речами. Це давало матеріяли для большевицької пропаганди, ніби Директорія охороняє капіталістів, прихильників царського режиму. Цей декрет був добрим спростуванням ворожої пропаганди. А капіталісти приспішили свій від'їзд в Одесу, а звідти в Західну Європу»⁵⁶. Отже, окрім політичної демонстрації сили та класового залякування, такий захід не мав жодної раціональної мети і, звичайно ж, не приніс очікуваного результату, хіба що ще більше налаштував проти Директорії середній та заможний класи населення.

Через невдачі українського війська на фронті вже виготовлені проекти золотих монет із зображенням погруддя Т. Шевченка та срібних із будинком Центральної Ради так і не було викарбовано. Між тим українські паперові гроші вже почали друкувати денікінці, які, із захопленням Одеси, безпроблемно заволоділи не лише друкарнею Фесенка, що випускала українські грошові знаки вартістю в 50 крб (серії «АО»), так звані у народі лопат-

ки), а й кліше для їхнього виготовлення. Б. Мартос згадував, що Директорія ще до захоплення Києва прагла «забрати» цю друкарню й відрядила до Одеси Г. Супруна з дорученням «або продовжувати в Одесі друк грошей, або вивезти у Вінницю ті літографські камені, що на них друкувалися гроші»⁵⁷. Колишній міністр фінансів виправдовував невдачу місії Г. Супруна тим, що «в Одесі вже організувалася російська добровольська армія та з допомогою французького командування захопила владу в Одесі й друкарню, та почала друкувати й пускати в обіг українські гроші, хоч не мала на це жодного права»⁵⁸. Тим не менш це не виправдує бездіяльність українських республіканських посадовців та командирів. Війська Директорії увійшли до Одеси без бою ще 10 грудня 1918 р.⁵⁹, а французький десант висадився в «південній Пальмірі» 17 грудня 1918 р. і лише наступного дня командувач 156-ю піхотною французькою дивізією генерал Боріус оголосив про взяття ним Одеси під свій захист та призначив російського генерала А. Грішина-Алмазова міським губернатором⁶⁰. Отже, якщо не у Г. Супруна, то в інших відповідальних осіб, підпорядкованих Директорії, був час якщо не на вивезення літографських каменів для друку карбованців, то хоча б на їхнє знищення. Швидше за все цією проблемою тоді ніхто не переймався, а сам Г. Супрун, який згодом набув дуже сумної репутації у грошових справах, не надто квапився виконати надане йому доручення.

Втім, вже коли Б. Мартос став міністром фінансів, було зроблено другу спробу припинити випуск українських паперових грошей денікінцями. У відрядження до Одеси було відправлено колишнього гетьманського товариша міністра торгу і промисловості С. Бородаєвського, який за часів царату очолював Департамент торгівлі. За словами Б. Мартоса, він сподівався, що в Одесі С. Бородаєвський «знайде своїх знайомих з Петрограду, і вони допоможуть йому виконати його місію»⁶¹. Завдання цієї «місії» полягало у спробі вивезти з міста кліше для виготовлення українських грошей або «принаймні, переконати добровольське командування, щоб вони друкували свої, а не українські гроші»⁶². Звичайно ж, місія С. Бородаєвського зазнала невдачі, а сам посланець ледь не втрапив до в'язниці, коли заявив командуванню Добровольчої армії, що вони фактично є фальшивомонетниками.

Попри невдачі на фронті, 24 січня 1919 р. Директорією було затверджено бюджет України на 1919 р., який насправді являв собою проект бюджету гетьманської Української Держави за 1918 р., працю над яким 30 грудня 1918 р. завершила Бюджетова комісія на чолі з Х. Лебідь-Юрчиком⁶³.

Утім, бюджет цей втратив будь-яку свою доцільність, бо вже 5 лютого 1919 р. Директорія і всі урядові установи УНР змушені були евакуюватися з Києва до Вінниці. Перед від'їздом міністр фінансів Б. Мартос дав наказ Державному банку спакувати всі грошові знаки, як паперові, так і металеві, а Експедиції заготовок державних паперів (ЕЗДП) — спакувати готові й ще не готові гроші, а також кліше й літографські камені, папір, фарби тощо. Комендантом евакуації було призначено урядового службовця Орла. Потяг Міністерства фінансів виїхав з Києва о 7 год. ранку⁶⁴.

Зі сховищ відділу кредитових білетів до Вінниці було евакуйовано: скарбових знаків та кредитових білетів на суму 970 млн 120 тис. крб, а також з київської контори Державного банку грошових знаків на суму 106 млн 250 тис. крб. Крім того, було вивезено: відсоткових паперів на суму 1 млрд 007 млн

909 тис. 600 крб, серій і білетів Державної скарбниці на суму 433 млн 800 тис. крб⁶⁵ (з них, за свідченням завідуючого центральною філією Державного банку (Ченстохів, 1921 р.), 28 січня 1919 р. було евакуйовано з його Київської контори 3,6% білетів (серій) Держскарбниці на номінальну суму 417 млн 750 тис. грн з купонами 2 січня і 1 липня 1919 р.⁶⁶), необроблених грошових знаків і неплатіжних грошових знаків — на 62 млн 936 тис. 768 крб. Усього ж Директорією було вивезено грошових знаків, цінних і відсоткових паперів (крім іноземної валюти та золота) на суму 2 млрд 581 млн 016 тис. 368 крб⁶⁷. При евакуації Експедиція не змогла вивезти літографські камені для виготовлення купюр у 50 крб, при від'їзді з Києва малюнки цих каменів було знищено.

Протягом 1919 року уряд УНР, а разом з ним й інституції Міністерства фінансів змінили кілька резиденцій. Керівництво країни змушене було через воєнні невдачі українського війська переїжджати з Вінниці у Кам'янець-Подільський, Рівне, Тернопіль і знову до Кам'янця-Подільського. Помандрувати довелося й Експедиції заготовок державних паперів. А. Маршинський, як її управитель, проводив 5 лютого 1919 р. евакуацію ЕЗДП до Вінниці, невдовзі по прибутті в місто був змінений інженером агрономії і економістом Миколою Данильченком⁶⁸. Через Вінницю та Станіславів у Кам'янець-Подільський прибув і Державний банк. У травні 1919 р. перед загрозою наступаючої польської армії ген. Галлера Держбанк змушений був перенестися до Заліщиків, а звідти везами знов до Кам'янця. Майно Державного банку УНР було зложено у дерев'яних скринях, у великих дубових скринях з окуттям та у вогнетривких касах великого розміру і ваги. Коли у листопаді 1919 р. Кам'янець-Подільський обложили польські війська, урядовців Держбанку було вивезено до табору полонених у Ланцуті, після чого незабаром звільнили⁶⁹.

Розглядаючи фінансову політику уряду Директорії у зазначений вище київський період його діяльності, варто також скласти уявлення про загальний стан емісії українських грошових знаків на час евакуації Києва в лютому 1919 р. Історики, уникаючи даних з цього питання, воліли подавати не фактичний обсяг випущеної грошової маси, а вказували її законодавчу величину, що натомість є не зовсім одним і тим самим. Складаючи у загальну суму цифри дозволених випусків грошових знаків, вони

отримували лише теоретичний обсяг грошової емісії (емісійне право), а аж ніяк не здійснений її розмір.

У травні 1920 р., прагнучи встановити суму української емісії, Державний банк звернувся по допомогу в цій справі до свого колишнього директора В. Ігнатовича, який у той час перебував у Києві й мав змогу одержати деякі потрібні відомості з Київської контори Державного банку. В. Ігнатович повідомив, що «на 4 лютого 1919 р. — день евакуації цінностей з Київської Контори [Державного банку] — на балансі цієї контори значиться випущених в обіг кредитових білетів і знаків Державної Скарбниці на 3.778.734.575 карб.»⁷⁰. Отже, таким чином приблизна сума емісії, здійсненої через Київську контору Держбанку з 23 грудня 1917 р. по 4 лютого 1919 р. склала 7 млрд 557 млн 469 тис. 150 грн. До неї слід додати: 30 млн грн — суму, що була одержана правобережними залізницями з евакуйованого з лівобережних інституцій Державного банку розмінного капіталу, та 20 млн грн — суму, одержану таким самим шляхом штабом полк. Болбочана⁷¹. Проте цифри ці не можуть бути повномірними через відсутність відомостей про кількість випущеної грошової маси через Одеську контору Держбанку та інших сум (зокрема, реальний випуск в обіг розмінних марок-шагів, яких евакуаційним відділом Держбанку за час з 29 січня 1919 р. по 1 січня 1921 р. було випущено на суму 4 млн 20 тис. 765 грн, що, однак, не складають емісію УНР⁷²).

З поваленням Гетьманату і відновленням Української Народної Республіки під проводом Директорії (а згодом під фактичним диктатом головного отамана С. Петлюри) до влади в країні знов прийшли сили соціалістичного вектору. Ті ж самі сили, які перебували при владі і за доби Центральної Ради. Уряд Директорії УНР не зумів налагодити фінансове господарство країни. Вже перші його кроки протягом київського періоду засвідчили про популістський характер дій уряду у фінансовій сфері, відсутність у керівництва Міністерства фінансів чіткого, продуманого, поетапного плану не лише здійснення грошової реформи, а й узагалі розвитку вітчизняного фінансового господарства, безвідповідального використання державних коштів (фактично проїдання валютно-грошового запасу) тощо. Директорія та її уряд не зуміли забезпечити не лише фінансову безпеку держави (втрата кліше в Одесі та знищення літографських каменів у Києві), а й за максимально короткий час практично спорозни-

ли грошові резерви, що дісталися УНР у спадок від попередньої влади. Дії Ради Міністрів та керівництва Міністерства фінансів зумовлювалися політичною кон'юнктурою та обставинами, які навіть не намагалися передбачити його фахівці, а не на підставі фінансово-економічних розрахунків з поправкою на непевність і особливість ситуації в умовах соціального протистояння і зовнішньої загрози.

В подальші ж роки, в умовах війни на три фронти і постійної зміни території, заходи Міністерства фінансів зводилися до пошуків засобів фінансування армії і урядових установ, що виражалося у політиці необмеженої емісії паперових грошових знаків і реквізицій. Наприкінці 1920 р. українські війська потерпіли низку поразок на більшовицькому фронті, уряд УНР остаточно виїхав за кордон, а Українська Народна Республіка фактично перестала існувати як державний організм. Повномірні військові дії на терені України припиняються. У 1921 р. Міністерством фінансів уряду УНР в екзилі (у вигнанні) на чолі з керуючим міністерством В. Приходьком було здійснено спроби емісії грошових знаків у Відні, однак її так не було завершено. Війни з більшовицькою та денікінською Росією, що почалися на початку 1919 р., були програні, а поляки опанували західними областями України.

Війна принесла з собою економічну розруху, руйнування промисловості й сільського господарства, припинення зв'язку між містом і селом, обірвала торговельні стосунки. Податки перестали надходити до Державної скарбниці з кількох причин: це і часті зміни лінії фронту, і відсутність в українській владі організованого фінансового апарату й податково-адміністративної інспекції, і як наслідок повної деморалізації населення воєнними діями та потужної більшовицької агітації. Держава функціонувала за рахунок друкарського верстата (праці Експедиції заготовок державних паперів), а урядова фінансова політика трималася на нічому не обмеженій емісії паперових грошей. Питання податкової і бюджетної політики, митних органів чи вдосконалення грошової системи не могли стояти на порядку денному. За таких обставин головним завданням провідників фінансового відомства УНР було будь-яким можливим шляхом отримати виготовлені в Берліні чи Варшаві кредитові білети, організувати якомога більший за накладом друк паперових грошей у Кам'янці-Подільському і розумно розподілити їх на по-

треби армії та цивільних установ. Тим часом більшовики пере-
можно опанували Україну, а на зміну УНР прийшла УСРР.
Доба української державності закінчилася.

-
- ¹ Відродження. — 1918. — 15 грудня; Наш путь. — 1918. — 15 грудня; Мир. — 1918. — 15 грудня.
 - ² Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — Торонто, 1952. — С. 82.
 - ³ Щодо фінансової політики гетьманського режиму див.: *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). — К., 2004. — 430 с.; *Він же.* Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): Довідник. — К., 2004. — 47 с.; *Він же.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). — К.: Цифра-друк, 2006. — 303 с.; *Він же.* Український Державний банк: історія становлення (1917–1918 рр.). Документи і матеріали. — К.: Цифра-друк, 2007. — 340 с.
 - ⁴ Після об'єднання з УНР Західно-Української Народної Республіки (Акт Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р.) до складу Директорії наприкінці березня 1919 р. за постановою Трудового Конгресу увійшов Євген Петрушевич як президент Української Національної Ради Західної області УНР.
 - ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 8–8 зв.
 - ⁶ *Мартос Б.* Українська валюта 1917–1920 років // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1972. — С. 16; *Гнатюшак М.* Державні гроші України 1917–1920 років: Ілюстрований історико-іконографічний нарис. — Клівленд: Український музей-архів, 1974. — С. 175
 - ⁷ *Андріяшук М. Р.* Структура керівних органів культури та мистецтва. 1917–1920. — К.: КДІТМ, 1999. — С. 63–64.
 - ⁸ Там само.
 - ⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 1.
 - ¹⁰ Борис Миколайович Мартос (1879–1977) народився 2 червня 1879 р. у м.Градизьк Полтавської губернії. Закінчив математичний факультет Харківського університету. Член Револьюційної Української Партії (РУП), а з 1905 р. — член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У 1906–1910 рр. викладав у гімназіях і на Вищих курсах м. Харкова. За політичну діяльність був позбавлений педагогічної практики. В 1910–1914 рр. працював у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини і Кубані; був одним із організаторів кооперативних товариств, головою ради Дніпросоюзу. 1914–1917 рр. — інспектор кооперації у Полтавському губернському земстві. У 1917 р., як заступник голови Центрального комітету Селянської спілки, був кооптований до складу Центральної Ради. З червня 1917 р. — генеральний секретар земельних справ Генерального секретаріату УНР. У 1917 р. головний редактор тижневика УСДРП «Воля». У 1918 р. — голова управи Українського кооперативного комітету, викладач у Київському комерційному інституті, один із засновників Кооперативного інституту в Києві [П'ятаченко Г. О., Кравченко В. І., Кухарець Л. В. Міністри фінансів України. 1917–1997. Короткі біогра-

- фії. — К., 1998. — С. 50–53; Мартос Б. Зазнач. праця. — С. 8; Гнатишак М. Зазнач. праця. — С. 175].
- 11 Вістник УНР. — 1919. — № 18. — С. 3.
 - 12 ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 9. — Арк. 3.
 - 13 Мартос Б. Зазнач. праця. — С. 16; Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Національна валюта України (1918–1919) // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 38; Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. — Т. XX. — Мюнхен, 1970. — С. 10.
 - 14 Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 г.). — К.: Культура и Знание, 1919. — С. 49–50.
 - 15 ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 25 зв.
 - 16 Немановъ Л. М. Зазнач. праця. — С. 51–52.
 - 17 ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 25 зв.
 - 18 Там само. — Арк. 36.
 - 19 Немановъ Л. М. Зазнач. праця. — С. 30.
 - 20 ЦДАВО України. Ф. 2199. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 38.
 - 21 Немановъ Л. М. Зазнач. праця. — С. 52; Мартос Б. Гроші Української Держави. — С. 30.
 - 22 Немановъ Л. М. Зазнач. праця. — С. 53.
 - 23 Мартос Б. Гроші Української Держави. — С. 16.
 - 24 ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 7. — Арк. 28–28 зв.; Там само. — Спр. 6. — Арк. 43–43 зв.; Там само. — Спр. 7. — Арк. 8.
 - 25 Там само.
 - 26 Мартос Б. Гроші Української Держави. — С. 16–17; Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років. — С. 10–11.
 - 27 ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 9.
 - 28 Там само. — Оп. 5. — Спр. 7. — Арк. 9.
 - 29 Там само. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 11–11 зв.
 - 30 Там само. — Арк. 10.
 - 31 Мартос Б. Гроші Української Держави. — С. 17.
 - 32 Грошові знаки та монети України: Альбом. — Х.: Колорит, 2005. — С. 65; Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Ющенко В. А., Яковлева Л. В. Гроші в Україні: факти і документи. — К.: Інститут історії України НАНУ, Національний банк України, ЦДАВОВУ України, 1998. — С. 43.
 - 33 Мартос Б. Гроші Української Держави. — С. 17.
 - 34 Там само. — С. 28.
 - 35 Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Зазнач. праця. — С. 38.
 - 36 Вістник УНР. — 1919. — № 1. — С. 4.
 - 37 Там само. — 1919. — № 4. — С. 2.
 - 38 Україна. — 1919. — № 11. — С. 4.
 - 39 Вістник УНР. — 1919. — № 12. — С. 3
 - 40 Мартос Б. Гроші Української Держави. — С. 24.
 - 41 Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Ющенко В. А., Яковлева Л. В. Зазнач. праця. — С. 42–43.
 - 42 Немановъ Л. М. Зазнач. праця. — С. 91.
 - 43 Там само. — С. 97.
 - 44 Там само. — С. 91–92.
 - 45 Там само. — С. 97.
 - 46 Там само. — С. 97–98.
 - 47 ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 8. — Арк. 86–86 зв.

- 48 Там само.
- 49 Для порівняння зазначимо, що за сім з половиною місяців існування Української Держави емісії гетьманського уряду сягнули 2 млрд 653 млн карбованців [Немановъ Л. М. Зазнач. праця. — С. 31].
- 50 *Немановъ Л. М.* Зазнач. праця. — С. 54.
- 51 ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 24. — Арк. 53–53 зв.
- 52 Там само. — Арк. 12.
- 53 *Гнатишак М.* Зазнач. праця. — С. 175.
- 54 *Мартос Б.* Гроші Української Держави. — С. 20.
- 55 *Немановъ Л. М.* Зазнач. праця. — С. 30.
- 56 *Мартос Б.* Гроші Української Держави. — С. 20.
- 57 Там само. — С. 20.
- 58 Там само.
- 59 Трибуна. — 1918. — 19 грудня.
- 60 Революция на Украине по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 410.
- 61 *Мартос Б.* Гроші Української Держави. — С. 20.
- 62 Там само.
- 63 Вістник Державних Законів У.Н.Р. — 1919. — Вип. VI. — Ч. 95; *Лебідь-Юрчик Х.* Бюджетове право. — Львів, 1927. — С. 142.
- 64 *Мартос Б.* Гроші Української Держави. — С. 21–22.
- 65 *Немановъ Л. М.* Зазнач. праця. — С. 54–55.
- 66 ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 22. — Арк. 4.
- 67 *Немановъ Л. М.* Зазнач. праця. — С. 54–55.
- 68 *Мартос Б.* Гроші Української Держави. — С. 22.
- 69 *Гнатишак М.* Зазнач. праця. — С. 176–180.
- 70 ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 8. — Арк. 70–70 зв.
- 71 Там само. — Арк. 70 зв.
- 72 Там само.